

// О. Б. Петренко. – Рівне: РДГУ, видавець Олег Зень, 2010. – 530 с.

6. Петренко О. Б. Традиції Павлівської середньої школи часів В. О. Сухомлинського як фактор гендерної соціалізації школярів / О. Б. Петренко // Наук. зап. Сер. Пед. науки. – Кіровоград: РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2008. – Вип. 78 (1). – С. 93–98.

7. Сухомлинська О. В. Школа В. О. Сухомлинського в Павлівці (50–60-ті рр.) / О. В. Сухомлинська // Нариси з історії розвитку авторських навчально-виховних закладів в Україні (кінець XIX–XX ст.) / О. В. Сухомлинська. – Луганськ: ДЗ «ЛНУ імені Тараса Шевченка», 2010. – С. 342–343.

8. Сухомлинська О. В. Історико-педагогічний процес: нові підходи до загальних проблем / О. В. Сухомлинська. – К.: АПН, 2003. – 68 с.

9. Сухомлинська О. В. О. Сухомлинський і проблеми дитинства / О. Сухомлинська // Наука і освіта. – 2001. – № 5. – С. 111–112.

10. Сухомлинський В. О. Проблеми виховання всебічно розвинутої особистості / В. О. Сухомлинський // Вибрані твори : в 5 т. – К.: Рад. шк., 1976. – Т. 2. – С. 55–206.

11. Сухомлинський В. О. Формування комуністичних переконань молодого покоління /

В. О. Сухомлинський // Вибрані твори : в 5 т. – К.: Рад. шк., 1976. – Т. 2. – С. 7–148.

12. Сухомлинський В. О. Павлівська середня школа / В. О. Сухомлинський // Вибрані твори : в 5 т. – К.: Рад. шк., 1977. – Т. 4. – С. 7–392.

13. Сухомлинський В. О. Розмова з молодим директором школи / В. О. Сухомлинський // Вибрані твори : в 5 т. – К.: Рад. шк., 1977. – Т. 4. – С. 393–625.

14. Сухомлинський В. О. Навчання і виховання в єдиний потік / В. О. Сухомлинський // Рад. шк. – 1963. – № 11. – С. 11–20.

15. Сухомлинський В. О. Серце віддаю дітям / В. О. Сухомлинський // Вибрані твори : в 5 т. – К.: Рад. шк., 1976. – Т. 3. – С. 7–282.

16. Сухомлинський В. О. Сто порад учителів / В. О. Сухомлинський // Вибрані твори : в 5 т. – К.: Рад. шк., 1976. – Т. 2. – С. 419–655.

17. Сухомлинський В. О. Народження громадянина / В. О. Сухомлинський // Вибрані твори : в 5 т. – К.: Рад. шк., 1977. – Т. 3. – С. 283–582.

18. Хуторской А. В. Современная дидактика : учеб. для вузов / А. В. Хуторской. – СПб.: Питер, 2001. – 544 с.

УДК 372.211.24

ВИХОВАТЕЛЬ І ДИТИНА У КОНЦЕПЦІЇ ГУМАНІСТИЧНОГО ВИХОВАННЯ В. СУХОМЛИНСЬКОГО

Тамара ПОНІМАНСЬКА (Рівне)

Проаналізовано поняття «педагогічна взаємодія» у системі гуманістичного виховання В. Сухомлинського. Розкрито значення і типи педагогічної взаємодії вихователя і дітей старшого дошкільного віку. Гуманістична особистісна професійна позиція педагога розглядається як основа педагогічної взаємодії.

Ключові слова: дитина, вихователь, педагогічна взаємодія, гуманістичне виховання, гуманістична особистісна професійна позиція.

Проаналізовано понятие «педагогическое взаимодействие» в системе гуманистического воспитания В. Сухомлинского. Раскрываются значение и типы педагогического взаимодействия воспитателя и детей старшего дошкольного возраста. Гуманистическая личностная позиция педагога рассматривается как основа педагогического взаимодействия.

Ключевые слова: ребёнок, воспитатель, педагогическое взаимодействие, гуманистическое воспитание, гуманистическая личностная профессиональная позиция.

Постановка проблеми. Духовно-моральний стан сучасного суспільства викликає глибоку стурбованість. Соціологи, психологи, педагоги з тривогою відзначають зростання значущості особистої вигоди, зневаження гідності людини, девальвацію цінності моральних взаємин, применшення соціальної відповідальності. Найбільш небезпечним є те, що явища, які віддзеркалюють означені тенденції, з кожним роком виявляються не як виняткові, а поширюються і, на превеликий жаль, усталюються. Зростає негатив у соціальних взаєминах, що засобами масової інформації подається як звичайні «буденні» факти прийнятного життя. Особливо багато ризиків у сучасному світі виникає стосовно маленької дитини, на фізичному, психічному та

соціальному здоров'ї якої негативно позначаються:

- чинники ціннісної невизначеності і швидкої зміни соціальної ситуації розвитку;
- збільшення обсягу і характеру інформаційного потоку, в якому знаходяться діти, які без належної уваги батьків та педагогів все більше підпадають під вплив засобів масової інформації, виникає небезпека формування спотвореного уявлення про світ, в якому моральні цінності поступаються матеріальним інтересам;
- нестабільність складу сімей і послаблення родинних зв'язків,
- збіднення різновікових зв'язків у дитячому товаристві.

Проблема гуманізації дошкільної освіти є пріоритетною серед проблем освітянської галузі,

згідно Закону України «Про дошкільну освіту», у якому мета розвитку дітей дошкільного віку висунута як формування життєвої компетентності дитини. Нова редакція Базового компоненту дошкільної освіти в Україні вимагає наукового обґрунтування психолого-педагогічних засад її реалізації. Пріоритетними напрямками реформування державними документами визначено: розвиток духовності як домінуючого начала у структурі особистості; забезпечення умов для виявлення обдарованості та розвитку талановитих дітей, створення умов для зростання динаміки стану здоров'я та психічного розвитку дошкільників через інтеграцію родинного та суспільного виховання; удосконалення навчально-виховного процесу в дошкільних навчальних закладах на основі врахування особистісних якостей, стану здоров'я, природних задатків дитини, інтеграція в освітнє середовище дітей з особливими потребами.

Усе вищезазначене посилює увагу науковців і практиків до пошуку нових підходів до виховання. Адже тривалий час традиційна педагогіка недооцінювала значення духовного життя в людині, спрямовуючи головну увагу на способи «привичаєння» дитини до норм і правил моралі відповідно до вимог суспільства. За всього багатоманіття напрямків, що нині побутують у психолого-педагогічному науковому світі, варто відзначити, що на зміну соціоцентричному за спрямованістю та характером побудови освітнього процесу прийшла парадигма особистісно орієнтованого навчання і виховання, за яким знання, вміння і навички є засобами, а не метою розвитку дитини.

Аналіз досліджень і публікацій.

Гуманізація освіти розглядається дослідниками як важливий соціально-педагогічний принцип, що відображає сучасні суспільні тенденції у становленні і розвитку цієї системи. Сучасний гуманізм в освіті розглядає особистість вихованця в процесі змін, зумовлених взаємодією з навколишнім світом. Важливе значення має зростання міри формування цілісного уявлення про світ і про себе як частини цього світу, формування інтегративного знання про людину та освоєння прийомів роботи з собою як людською сутністю шляхом накопичення досвіду самопізнання, самовдосконалення, самовиховання, визначення орієнтирів і способів вирішення життєвих задач, забезпечення підстав для вибору в життєвих ситуаціях на користь добра (І.Бех, О.Савченко, О.Сухомлинська, В.Сухомлинський та ін.).

Характеризуючи виховання як багатовимірний, однак цілісний процес, учені визначають, що нині пріоритетною є та інтегративна властивість виховання, яка найбільше відповідає його сучасній сутності –

гуманістична. За найбільш загальним визначенням, гуманістичне виховання – не прямий вплив на особистість, а соціальна взаємодія з нею різних суб'єктів: конкретних людей, їх мікрогруп і колективів. Виховний ефект цієї суб'єкт-суб'єктної взаємодії визначається тим, які особистості беруть у ній участь, якою мірою вони усвідомлюють і відчують себе особистостями.

Метою статті є аналіз поняття педагогічна взаємодія вихователя і дітей старшого дошкільного віку в світлі теорії гуманістичного виховання В.Сухомлинського.

Гуманізація як похідне від поняття “гуманізм” характеризує соціально-ціннісні і морально-психологічні засади суспільного життя, людських взаємин. Вона також позначає і ціннісні параметри виховання як суспільного явища. Пошук шляхів гуманізації освіти завжди пов'язаний з новим осмисленням і перетворенням взаємин людини і світу. Зауважимо, що питання гуманізму не лише представлені у різних світоглядних системах, але вони виявляються стрижневими у них. Адже центральним моментом світогляду поряд із тим, що таке життя, є те, як має жити людина серед інших людей.

Гуманістична парадигма освіти передбачає множинність вражень, думок, цінностей, смислів, що виявляється реально можливим лише за умови включеності навчального процесу освітнього закладу в сучасний соціокультурний простір, який дозволяє особистості розвивати свій інтелектуальний і духовний потенціал у процесі гуманістично зорієнтованої взаємодії в широкому соціально-освітньому середовищі.

Очевидною є необхідність формування потреби і можливості висувати і коректувати цілі виховання і навчання за активної участі всіх тих дорослих і дітей, кого включає у свою орбіту педагогічна система, створена для досягнення означених цілей. Реальна ситуація формування цілі не на абстрактному теоретичному, а на власне педагогічному рівні дозволяє педагогові відійти від “посереднього” бачення цілей і створити власну модель діяльності, яка заснована на особистісному підході до дитини. На думку І.Колеснікової, означене положення є важливим критерієм гуманізації освіти [2, с. 43].

Перебудова виховання на гуманістичних засадах визначається зміною ціннісних установок учасників освітнього процесу. Відтак, спрямованість майбутнього педагога на перетворення себе передбачає систему смислових установок на організацію пізнавальної та інших особистісно-професійно значущих видів діяльності. Ціннісне ставлення до відповідного періоду життєдіяльності як до періоду “наближення” до висот професії визначає життєву позицію, перспективу на всіх

етапах (рівнях) становлення і розвитку, оволодіння базовою основою особистісного становлення майбутніх педагогів і майбутньої професійної діяльності.

Концепт людини – центральний у теорії гуманістичного виховання В. О. Сухомлинського на рівні визнання її як мети виховання. Червоною ниткою, що має проходити через усе виховання, вважав видатний педагог, є захоплення людиною: “По суті, виховання є тривалою багаторічною підготовкою маленької людини до усвідомлення істини: людина – найвища цінність” [7, с. 184]. Таке визначення сутності виховання педагогом було зроблено в умовах ідеологізованої держави задовго до демократизації соціальних взаємин. Варто зазначити, що тема виховання гуманної людини, за Сухомлинським, “нової”, “справжньої”, піднята педагогом над усіма іншими цінностями. Це дозволяє стверджувати, що В. О. Сухомлинський будував свою педагогіку на ціннісних, а не ідеологічних засадах.

На відміну від традиційного трактування любові педагога до дитини як умови і засобу виховання Сухомлинський вказує на значення взаємної любові педагога і вихованця: виховується не той, кого лише люблять, а той, хто любить сам: “Я вважаю одним з найважливіших принципів виховання взаємну довіру педагога і дитини...Десятиліття роботи у школі переконали мене у тому, що нормальне, абсолютно нормальне виховання – можливо, воно поки ще ідеальне – це виховання без покарань, без окрику, без погроз, без підвищення голосу. Хочу зробити застереження, щоб попередити непорозуміння: не просто виховання без покарань, а виховання без потреби у покараннях... я стояв і стояти буду на тому, що найстрашніше зло, яке загрожує юній душі – якщо з ним не боротися і не попереджати його добром – це байдужість до людини. Я домагаюся того, щоб наша школа була школою сердечності” [7, с. 4-5]. Це дає підстави стверджувати, що мета виховання трактується Сухомлинським із сучасних позицій розуміння виховання як ціннісної гуманістичної взаємодії педагога і вихованця, спрямованої на найвищу мету – виховання людини, яка здатна відчувати в собі людину. Справжня любов до вихованців, вважав видатний педагог, полягає у бажанні дати їм те, що є дорогого для самого себе. А це вимагає особистісного зростання як вихованців, так і вихователя.

Проникнення у внутрішній світ дитини, ґрунтовне вивчення її особливостей можливі за умови, коли між педагогом і вихованцем встановлюються справжні дружні взаємини. Спільність інтересів становить для цього найміцнішу основу. “Щоб знайти шлях до

дитячого серця, – писав педагог, – учитель мусить бути другом дитини, радіти разом із нею і ділити і горе, по-справжньому вболівати за її долю. Довіру дитини до вихователя можна порівняти з тонким, ледве чутним звучанням струни, коли рука музиканта торкається інструмента... Образно кажучи, в кожному дитячому серці є ніжні, чутливі струни, настроєні на сприймання життєрадісної, світлої музики – дитячих радощів, творчої праці, дружби, братерства, товариства” [5, с. 89].

На гуманістичних засадах засноване і поняття “вихованість”: “Те, що я називаю вихованістю, є відповіддю на наше вміння розуміти її (дитини. – Т.П.) душевний стан” [7, с.255]. Справжнє виховання повинне ґрунтуватися на здатності дитини “бути вихованою”. Для цього потрібно, щоб моральні норми були не тягарем, а визнавалися й активно впроваджувалися в діяльність вихованців. Здатність до вихованості пов’язана з життєрадісним світосприйняттям: “Якщо ваша дитина бачить світ життєрадісними очима, якщо кожне явище навколишнього життя повертається до неї тим боком, який освітлено красою, тонкістю, ніжністю, тендітністю, – вона легше піддається вихованню” [7, с. 152]. Радість буття – це не просто оптимістичне світовідчуття, а й оцінка навколишнього світу, активне ставлення до того, що відбувається довкола.

Відтак гуманність виховання пов’язана із збереженням щастя, на яке має право дитина. Високу місію педагога Сухомлинський вбачає у тому, щоб бути творцем дитячого щастя, цілителем дитячих душ. Адже вся складність і “дивовижна розкіш, усі тривоги, болі та прикрощі, муки і торжество виховання в тому й полягають, аби у серці дитини поселилися радість і щастя” [4, с. 456].

У світілі означених принципів педагогічної діяльності ми розглядаємо гуманістичне виховання як найважливішу характеристику способу життя педагогів і вихованців, що становить реально функціонуючу виховну систему. Для успішного здійснення завдань гуманістичного виховання від педагога вимагається переосмислення своєї діяльності. Створення її нових смислів ґрунтується на розумінні того, що дійсно важливо для дітей, перегляді способів взаємодії дитини й педагога.

У гуманістично зорієнтованому педагогічному процесі особистісні й професійні якості педагога взаємообумовлені і становлять цілісність. Особистісно-професійний ріст педагога є неперервним процесом розгортання особистісного і професійного потенціалу, що впливає на педагогічну діяльність, кінцевим результатом якого є створення умов для самореалізації вихованців. При цьому на

розвиток особистості суттєвий вплив справляють не зовнішні чинники, а внутрішні суперечності особистісно-професійного росту.

Отже, гуманізація освіти передбачає новий тип професійного мислення і поведінки педагога, заснований на особистісно-гуманних цінностях. Гуманістичний світогляд педагога ґрунтується на субстанціальному переконанні в позитивності людської сутності, первинно закладеної у вигляді потенціалу і спрямованої на самоактуалізацію за сприятливих соціальних умов. На особистісному рівні субстанціальний компонент гуманістичного світогляду виявляється у прагненні педагога до власної самоактуалізації, на професійному – у ставленні до дітей (так само, як і до інших учасників педагогічної взаємодії) як до суверенних інтенційних суб'єктів особистісного самоздійснення (І.Бех).

В.О. Сухомлинський у праці “Серце віддаю дітям” попереджає: “якщо добрі почуття не виховані в дитинстві, то їх ніколи не виховаш, через те що справжня людяність стверджується в душі разом з пізнанням перших та важливих істин; саме в дитинстві людина повинна пройти емоційну школу – школу виховання добрих почуттів” [5, с. 50]. Зазначимо, що перші такі уроки дитина засвоює у сім'ї вже на підсвідомому рівні, а усвідомлено – під впливом педагога, який спрямовує перші уявлення дітей про належне у практику їх учинків, створюючи умови для набуття дитиною особистісного досвіду гуманності. Відтак, сам педагог має бути людяним.

Дитину потрібно вчити виокремлювати суттєві ознаки морального вчинку і поступово абстрагуватися від розуміння конкретної ситуації до узагальненого осмислення наслідків поведінки для усіх учасників взаємодії.

Майстерність вихователя виявляється у доцільності й адекватності апелювання до почуттів і досвіду дітей, тактовності і делікатності в обговоренні питань, що їх хвилюють, та вмінні ненав'язливо і точно допомагати дитині в усвідомленні морального змісту вчинків. у ціннісному освоєнні світу людей. До головних способів формування досвіду осмислення вчинків належать: розповідь вихователя (в тому числі і з власного дитинства); обговорення досвіду вчинків дітей за їх пропозицією, які запам'яталися їм; читання та аналіз літературних творів, перш за все, В.О. Сухомлинського. До методів формування варто віднести: роздуми-міркування (що таке благо? Що означає: «бачити серцем», «душевно переживати», «широ співчувати» і т.ін.); посилення добрих думок близьким, друзям і всім, хто потребує допомоги, підтримки; роздуми вголос щодо вирішення завдань морального вибору; підтримання педагогом

радості дитини від правильного вибору доброго вчинку тощо.

Основа довіри дитини до світу дорослих – справедливість педагога, не якась абстрактна категорія, а таке ставлення вихователя, яке засноване на тонкому розумінні духовного світу кожної дитини, – стверджує Сухомлинський. Щоб підтримати дитину, педагог повинен відчувати у собі дитинство, розвивати здатність до розуміння дітей і всього, що з ними відбувається, мудро ставитися до їхніх вчинків, вірити, що дитина помиляється, а не порушує їх навмисне, захищати її, не думати про неї погано, несправедливо і, найголовніше, не ламати індивідуальність дитини, а виправляти і направляти її розвиток, пам'ятаючи, що дитина перебуває у стані самопізнання, самоствердження, самовиховання.

У поняття “гуманістична особистісна професійна позиція” ми включаємо систему ціннісних гуманістичних ставлень педагога до дітей, до педагогічної діяльності, до самого себе. для повноцінного розвитку дитини необхідне її позитивне ставлення до себе, відчуття цінності свого “Я”, віра у свої сили і можливості, що обумовлюється ставленням дорослих, їх прийняттям особистості, що розвивається. За типом орієнтації педагогів на гуманістичну модель взаємодії з дитиною можна виокремити: вихователів з орієнтацією на навчально-дисциплінарну модель взаємодії (характерною є велика увага до виконання програм та переважання інтересів організації навчального процесу); вихователів з помірною орієнтацією на гуманістичну модель взаємодії (визнають необхідність пом'якшення вимог до вихованців, можливість надання дитині права на вільний вибір діяльності) та вихователів з достатньо вираженою орієнтацією на гуманістичну модель взаємодії (неформальне ставлення до організації життєдіяльності дитини, прагнення забезпечити їй умови для розвитку, уміння будувати процес взаємодії на суб'єктному рівні). Як засвідчують дані нашого дослідження, однією з причин орієнтованості педагога на навчально-дисциплінарну модель взаємодії є особистісна невпевненість, яку педагог намагається подолати тим, що діє правильно, як того вимагають програми виховання і навчання. Педагоги з помірною та достатньо вираженою орієнтацією на гуманістичну модель взаємодії прагнуть творчого застосування особистісних смислів педагогічної діяльності.

Лейтмотивом гуманістичного вчення В. О. Сухомлинського можна вважати слова, написані в одній із його важливих праць “Як виховати справжню людину”: “Моральна свобода – велике людське багатство... Але це багатство стає благом, якщо людина усвідомить себе як частину колективу, суспільства, народу,

розуміє спільні для всіх людей інтереси й потреби, підкоряється власному почуттю обов'язку і на основі особистого розсуду, особистого бажання, особистої волі робить так, як вважає за потрібне колектив, суспільство, народ" [7, с. 266]. Основа такого ставлення – почуття вдячності людям, а осередком моральної вихованості є готовність робити добро для людей за велінням власної совісті.

Висновки. У структурі ціннісних орієнтацій педагога пріоритетне місце мають цінності самоприйняття та прийняття особистості дитини. Гуманізм повинен стати цінністю, нормою і принципом педагогічної діяльності. Завдяки цьому педагог буде здатний вводити дитину у світ гуманістичних цінностей. Це установка на дитину як на самоцінність, її розуміння і прийняття; здатність здійснювати різні види міжсуб'єктної діалогічної взаємодії; ставлення до себе як суб'єкта гуманістичних перетворень педагогічного процесу. Аналіз ідей В.Сухомлинського дозволяє розглядати гуманістичне виховання як суб'єкт-суб'єктну взаємодію на основі розвитку певної духовної спільності, де вищою метою педагога є не лише створення найсприятливіших умов для саморозвитку дитини, але й сам він знаходить

можливості для власного особистісного розвитку.

БІБЛІОГРАФІЯ

1. Бех І. Д. Виховання особистості. Сходження до духовності / І. Д. Бех. – К. : Либідь, 2006. – 273 с.
2. Колесникова І. А. Педагогическая реальность в зеркале межпарадигмальной рефлексии / И. А. Колесникова – СПб. : СПб ГУПМ, 1999. – 242 с.
3. Савченко О. Я. Виховний потенціал початкової освіти : [посіб. для вчителів і методистів почат. навчання] / О. Я. Савченко. – К. : Богданова А. М., 2009. – 226 с.
4. Сухомлинський В. О. Людина – найвища цінність / В. О. Сухомлинський // Вибр. тв. : В 5 т. – К. : Рад. шк., 1977. – Т. 5. – С. 446-472.
5. Сухомлинський В. О. Серце відаю дітям / В. О. Сухомлинський // Вибр. тв. : В 5 т. – К. : Рад. шк., 1977. – Т. 3. – С. 7-279.
6. Сухомлинський В. О. Слово вчителя в моральному вихованні / В. О. Сухомлинський // Вибрані твори : У 5 т. Т. 5. – К., 1977. – С. 321-330.
7. Сухомлинський В. О. Як виховати справжню людину / В. О. Сухомлинський // Вибр. тв. : В 5 т. – К. : Рад. шк., 1976. – Т. 2. – С. 149-416.
8. Сухомлинський В. О. Як любити дітей / В. О. Сухомлинський // Вибр. тв. : В 5 т. – К. : Рад. шк., 1977. – Т. 5. – С. 292-308.
9. Цінності освіти і виховання / За ред. О. В. Сухомлинської. – К., 1997. – 224 с.

УДК 37.091.4Сухомлинський:[373.3.016:811.161.2'233]:[37.015.3:159.954]

РОЗВИТОК МОВЛЕННЕВОТВОРЧИХ ЗДІБНОСТЕЙ МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ У КОНТЕКСТІ ІДЕЙ В.О. СУХОМЛИНСЬКОГО

Катерина ПОНОМАРЬОВА (Київ)

У даній статті розкривається актуальність ідей В.О. Сухомлинського для сучасних підходів до формування творчої особистості молодшого школяра, зокрема, розвитку його мовленнєвотворчих здібностей.

Ключові слова: розвиток особистості, мовленнєвотворчі здібності, виражальні засоби мови, текстотворчі уміння.

В данной статье раскрывается актуальность идей В.А. Сухомлинского для современных подходов к формированию творческой личности младшего школьника, в частности, развития его речетворческих способностей.

Ключевые слова: развитие личности, речетворческие способности, выразительные средства языка, текстотворческие умения.

Постановка проблеми. Кардинальні зміни в соціальному, економічному та політичному житті України вимагають спрямування навчального процесу в загальноосвітніх навчальних закладах на формування конкурентоспроможної творчої особистості, здатної до самовизначення, самореалізації і самовдосконалення. Обумовлена прискореними темпами розвитку суспільства потреба в людях, спроможних творчо підходити до будь-яких змін, нетрадиційно і якісно вирішувати нагальні проблеми, породжує необхідність формування особистості, здатної проявляти творчу ініціативу в усіх сферах життєдіяльності.

Тому стратегічним завданням сучасної школи є сприяння і забезпечення умов для розкриття і розвитку таланту, творчого потенціалу кожного учня. Повноцінна організація пізнавальної і творчої діяльності учнів, починаючи з початкової школи, сприяє накопиченню творчого досвіду школярів, як основи, без якої самореалізація особистості на наступних етапах неперервної освіти стає малоефективною.

Розвиток творчих здібностей має бути невід'ємною складовою змісту всіх навчальних предметів, органічно доповнювати навчальний процес, щоб забезпечити єдність знань, умінь, навичок і творчих можливостей учнів. На це